

Источники и литература

1. Глушков В.М. Гносеологическая природа информационного моделирования // Вопросы философии. – 1963. – № 10.
2. Глушков В.М. Мышление и кибернетика // Вопросы философии. – 1963. – № 1.
3. Сухарев М. Взрыв сложности // КомпьюТерра. – 1998. – № 43.
4. Урсул А.Д. Отражение и информация. – М.: Мысль, 1973.

Кондратик Л.

“УКРАЇНСЬКЕ ХРИСТІАНСТВО” МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО І СУЧАСНІ ДИСКУСІЇ

Намагання різних груп сучасного українства інтегруватися у європейські структури, що знаходить й офіційну підтримку, актуалізує питання цивілізаційної ідентичності нашого суспільства. Власне, це питання не нове для вітчизняної суспільної думки: шерех дослідників – В. Антонович, М. Максимович, М. Грушевський, А. Річинський, В. Липинський, М. Хвильовий та ін., з'ясували духовні основи нашого буття і намагалися ідентифікувати українство зі східною чи західною цивілізаційною європейською системою, чи ж розглядати Україну, як певну межову цивілізацію. Нинішні дискусії [7; 10; 11; 12; 13] прикметні тим, що ґрунтуються на осягненні величезного світового матеріалу з цивілізаційної тематики і є “гарячими”, нагальними в тому розумінні, що намагаються дати відповідь на питання про місце України у стрімких цивілізаційних процесах сучасності. Та це не означає, що увесь попередній набуток уже можна вважати незатребуваним. Навпаки, його актуалізація здатна по-новому висвітлити, здавалось, вже усталені положення чи змусити шукати нові аргументи для їх повнішого обґрунтування.

Запропонована стаття має на меті залучити до сучасних дискусій концепцію “українського християнства” М. Грушевського як важливу складову теорії західноєвропейського соціокультурного виміру українства, так і положення про нетотожність цивілізаційних засад українського і російського етносів. Названій концепції вченого у літературі присвячені лише окремі розвідки [8; 9], на які я спиратимуся. Зауважу, що саме в такому аспекті цей спадок ученого висвітлюватиметься вперше. Дослідження грушевськвської концепції у такому річищі має теоретичне значення, оскільки перебуває на самому вістрі дебатів про нашу цивілізаційну ідентичність, чим безпосередньо зачіпає і сферу практичного поступування українства.

М. Грушевський вважав, що український народ “являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії” [2, с. 144]. Вчений, аналізуючи історичний процес зв'язків українців із західною культурою, приходив до висновку, що занепад Києва і піднесення Галицько-Волинської держави означав повну перевагу західних впливів над тією комбінацією візантійських і східних ідей, які превалювали в період формування Київської держави. Перебуваючи в тісних і безпосередніх зв'язках із Західною Європою – Німеччиною передусім, а далі – з Італією також, Україна, на переконання дослідника, перейшла, лише з деяким запізненням, і добу італійсько-німецького Відродження і німецької Реформації. Як бачимо, дослідник дотримується погляду, що Україна також зазнала тих соціально-культурних зрушень, які визначили характер західноєвропейської цивілізації

Ці слова були написані видатним ученим і мислителем у 1918 році, коли Україна, подібно до теперішньої ситуації, вирішувала питання про своє місце у світі цивілізацій. То був не емоційний сплеск, викликаний більшовицькою навалюю, а висновок із його капітальних історичних праць. Якщо взяти до уваги, що з'ясування цивілізаційної належності спільноти передбачає передусім ототожнення її з визначеною ідейно-ціннісною структурою, яка, як правило, виступає у певній релігійній формі, то є підстави припустити, що саме з'ясуванню духовно-мотиваційних основ буття нашого народу і були присвячені наукові розвідки пореволюційної доби вченого і передусім його фундаментальна “Історія української літератури” та “З історії релігійної думки на Україні”, у яких з-поміж інших обґрунтована концепція про власний релігійний набуток українського етносу.

У цій статті ми порушимо лише питання про процес становлення та сутність українського християнства як релігії нашого народу, якою вона постає у концепції М. Грушевського, навмисно не виокремлюючи питання про перед- і реформаційні впливи на українське духовне життя.

Отож релігією нашого народу, на думку М. Грушевського, є українське християнство, яке у його концепції не покривається православ'ям, східним християнством. З праць вченого, у яких він досліджує становлення **народного християнства**, доходимо висновку про основні віхи цього процесу: XIII–XIV ст. (часи економічного і політичного занепаду України); XIV–XV ст. (переломні литовсько-польські часи); XV–XVII ст. (доба боротьби за національну церкву). На думку дослідника, саме XIV–XV і XV–XVII ст. як дві стадії вищезначеного процесу “були і зостались епохою, мабуть-таки, найбільшої інтенсивності сеї творчості”. Адже, як вважав учений, саме в цей період були закладені “підвалини нового, народного, українського християнства”, а тому ці “часи стали справді епохою в народному житті. Дальші додатки і зміни в сій релігійно-моральній народній творчості в порівнянні з сим періодом зостались при другорядному значенні. Вони тільки поглиблювали, розширювали, відмінювали в тій чи іншій частині сей релігійний чи легендарний матеріал, але вже не приносили більше такої широкої, загальної трансформації духовного змісту, яку викамбінуємо для вищевказаних віків” [6, с.7].

Тут важливо відігнати наступну логіку міркувань М. Грушевського. На його думку, якщо культуру й

мистецтво докиївської доби можна вважати східними, то запровадження християнства призводить до переважання візантійських ідей, а точніше, у цей період утворюється оригінальна комбінація східних і візантійських традицій. З XIII ст. Західна Україна, в котрій зосередилося національне життя, входить у коло західноєвропейських процесів і її політичні та культурні інтереси орієнтуються на Захід, а тому українська культура XVII–XVIII ст. уже є західною. Період двовір'я, коли православ'я, як віра та ідеологія соціальних верхів, не змогла оволодіти народними масами, заміщується процесом “прискороного проникання християнської доктрини і церковних книжних засобів в глибину народних мас, християнізації народного життя і народного світогляду, творення нової народної релігії з елементів старого натуралістичного культу і християнського обряду та легенди [4, с. 103]. Цей феномен дослідник означає і як **українське християнство, нове християнство, нова релігія, народне християнство**. Така багатойменність розглядуваного явища відображає його сутнісні вияви.

Коли вчений послуговується визначеннями “нова релігія”, “нова віра”, “нове християнство”, то стверджує про становлення в середовищі християнства нового утворення. Ця новизна криється насамперед у синкретичному характері цієї релігії, у якій поєднуються ідеї передхристиянського світогляду українського етносу, що містить в собі й відбиток зв'язків з германською й кельтською культурою Подунав'я передісторичних часів, з християнством і тими релігійними ідеями, які побутували на теренах України. Саме ця синкретичність проблематизує ідентифікацію нової релігії з будь-яким різновидом християнства. У цьому розумінні нова релігійна система була відкритою, а тому постійно опинялася перед проблемою організаційного оформлення. Між іншим, під кутом зору вирішення цієї проблеми вчений оцінює і зусилля українства в боротьбі за українську церкву у XVI–XVII ст.

Далі. Поняття “народне християнство”, “народна релігія” вказують на те, що соціальною основою такої релігії була “народна база”. Якщо християнство у перших віках свого розповсюдження покликане було “санкціонувати і декорувати новий соціально-економічний лад, панування економічно ліпшої верстви... воєнного, купецького і поміщицького боярства” [4, с.103], то народне християнство є формою відображення соціальних інтересів і сподівань передовсім нижчих верств. Як бачимо, вживаючи поняття “народна релігія”, “народне християнство”, вчений акцентує увагу на соціальному аспекті нового релігійного утворення.

Поняття “українське християнство” у концепції М. Грушевського служить для позначення результату “великої поганізації християнства на українським ґрунті” [6, с.7]. Ось тут “спрацьовує” методологічний принцип вченого, згідно з яким процес освоєння народом світової релігії детермінований особливостями його ментальності, культури в цілому. Вихідним є положення, що “запозичується тільки споріднене, те, для чого уже єсть готовий сприятливий ґрунт, певна ідеологічна підготовка...” [1, с.7]. Власне, ця обставина і зумовлює, з одного боку, вибір тих чи інших запозичень, а з другого – їх асиміляцію, інтеграцію з наявною народною культурою. Останній момент і є свідченням сильної активності певного соціального середовища. На думку вченого, в спробі оброблення інтернаціональних тем, в наданні їм оригінальності і виявляє себе творчий геній нації.

Так ось, якщо йти за логікою думки М. Грушевського, то творчий геній української нації виявив себе у творенні українського християнства. У цьому зв'язку необхідно зазначити такий принциповий момент грушевської концепції: поширення християнства на теренах України-Русі не є християнізацією в розумінні утвердження християнства замість язичництва, повної перемоги християнської культури над поганською тощо.

У спадщині вченого християнізація постає насамперед як такий процес культурно-релігійного творення, у якому відбувається поєднання споріднених елементів язичництва і ширше – культурних прафе-номенів з християнством та іншими релігіями, у якому інтеграційні шляхи прокладає український передхристиянський світогляд. А тому, пише дослідник, з християнства, інших чужих культурних течій маси брали лише те, “що вражало їх увагу, підходило під їх гадки, знаходило в них щось аналогічне, або відповідало якій потребі життя, і вільно комбінували зі своїм старим релігійним світоглядом, зі своєю поетичною творчістю, зі своїм мистецтвом і менш усього журились православною ортодоксією, що на все те ма-ла свій вірець і правило” [3, с.45–46].

Тут принциповою є вказівка, що засвоєння християнства відбувалося не в суворих межах православної ортодоксії, а перетворювалося, як й інші культурні впливи, ментальністю (народністю) праукраїнсько-го етносу, “реактивами західного нашого духу”.

Отож в межах концептуального підходу вченого твердження про повну перемогу християнства над язичництвом, про руйнацію ним української культури як такої і под., позбавленні сенсу. Для історика до-конечною є потреба розглядати поширення християнства в контексті еволюції української культури [6, с.6], народної ідеологічної надбудови [6, с.34]. А тому “українське християнство”, як різновид християнства, за своїм культурним змістом є українським, постає формою виразу національного змісту української культури. В межах такого теоретизування можна поставити риторичне питання про цивілізаційну зорієнтованість буття тодішньої української людності.

Отже, становлення народної релігії, що мала епохальне значення в історії української духовності, випадає на перехідні часи: початок першої стадії кладеться занепадом української державності, а друга – ознаменована становленням козацької держави. Саме у цей період формуються основні відміни українського християнства як нової релігії, найбільш вагомими є її функції у соціальному, культурному, національному житті народу, а отже якнайповніше розкривається її суть. І саме у цей період народне християнство було повне потенційних можливостей для інституційного оформлення чи то у вигляді самостійної течії протестантського типу (“українське євангельське християнство”), чи то у вигляді народної української християнської церкви, чи то у формі якогось іншого організаційного утворення.

Тезисно охарактеризуємо соціальні причини становлення народного християнства. В умовах поневолення, стверджує М.Грушевський, руйнується та економічна основа, на якій виросла культурна і соціальна надбудова української державності. За цих умов церковна релігія, як надбудовне явище, втрачає підстави свого функціонування і розвитку. Як духовна основа життя, насаджувався католицизм. Православна церква і релігія позбулися державної опіки і опинилися в становищі постійного матеріального, фізичного і морального тиску.

Однак, як слідує з теорії М.Грушевського, релігійні ідеї, цінності, норми, витворені в період державності, продовжили своє буття як явища культури, історичної і соціальної пам'яті, виявляючи свою активність. Проте об'єкт свого втілення, образно висловлюючись, вони вже шукали на “дні”, у тих соціальних верствах, які творились на руїнах Києво-Галицької державності. Йдеться про те, що в умовах польсько-литовського панування колишні вищі верстви української суспільності, а відповідно й носії нової віри втрачають підстави свого існування і відбувається процес їхнього переміщення в село. Саме це “осідання на дно всієї культурної і соціальної надбудови старої української державності” вчений і означає як добу “великої поганізації християнства на українському ґрунті, в обох значеннях цього багатозначного терміну: переходу християнської доктрини з рам міського життя в сільське і об'єднання її з елементами старшого народного релігійного світогляду” [6, с.7].

Тут важливо звернути увагу й на таке. Якщо поширення християнства, згідно з поглядами вченого, відбувалося “згори”, зусиллями і заходами соціальних верхів, що й призвело до функціонування двовір'я, то становлення народного християнства відбувається за тих умов, коли “верхи” сходять до рівня “низів”. Саме останні і виступають соціальним суб'єктом нової релігійності. М. Грушевський, зрозуміло визнає неоднорідність соціальної структури українського суспільства перехідних часів, як і активну роль його привілейованих груп у творенні нового християнства. Але, образно висловлюючись, ґрунт, на якому воно проростало, був уже народним. “Утрати, понесені православною церквою в її зовнішній силі, блиску і могутності, – пише вчений, – нагороджуються, таким чином, поширенням її в масах, утворенням нової, народної бази” [5, с.113]. Іншими словами, українське християнство стає життє- і світобаченням всієї суспільності, ядром її мотиваційної структури.

З другого боку, звертає увагу дослідник, зацікавленими у збереженні православ'я були окремі соціальні сили і зокрема – напівцерковні кола. “Завдяки їм і вказаним обставинам, – зауважує дослідник, – ширша ніж коли-небудь відкрилась тоді дорога до свідомості й уяви народних мас всьому тому, безконечно різноманітному матеріалові, що нагромадився в рамках християнства протягом п'ятнадцяти віків його розвитку. Ті нижчі напівцерковні верстви в часах свого розмноження і розпорошення відчинили настільки двері його впливам на народну гадку, уяву і творчість” [6, с.7]. Не можна не звернути увагу, що М. Грушевський веде мову про освоєння українською суспільністю здобутків *всього* християнства, а не якоїсь його гілки, тобто знову акцентується увага на тому, що наша людність не замикалася в межах православ'я, а встановлювала духовні контакти і з тими християнськими ідеями, в т. ч. й із західними, католицькими, з поглядами різних еретичних рухів, життєздатність яких для неї була переконливішою. Учений особливо наголошує, що витворена на українському ґрунті “комбінація” східних і візантійських традицій “брала участь в переробленні нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси” [2, с. 145]. А тому не випадково дослідник вживає поняття “*українське християнство*”, а не “українське православ'я”. З таких позицій принаймні спірним є припущення про формування спільної духовної основи життєдіяльності українського і російського етносів, яку формально можна означити як православ'я.

Руковою силою зазначених соціальних кіл були як інтереси церкви, так і власні інтереси. Це змушувало їх наближувати християнську ідеологію, обряд, традиції до світорозуміння селянства, до його економічних і соціальних інтересів, шукати шляхів до почуттєвої і моральної сфер широких верств людності, а також задовольняти її потребу в чудодійних засобах. Здійсненню такої мети сприяло і те, що нижчі церковні верстви були зовсім близькі світоглядіві народу і свідомі його потреб. Загалом це і дало їм змогу “написати” таку християнську картину світу і людини, яка полонила народну гадку, уяву і творчість. “Однак, – настійно підкреслює М. Грушевський, – з боку народу се не було тут ніякого відречення від старого світогляду та переходу на світогляд церковний. Візантійська церковність переймалась дуже вільно, з великою участю поетичного перетворення, і за помічю такої поетичної інвенції творилась нова комбінація старого натуралістичного світогляду з православною доктриною та різними релігійними течіями, які заходили в тих часах на Україну” [3, с.52]. В такий спосіб і відбувалося творення народної релігії.

Відтворюючи концепцію становлення народної релігії М. Грушевського слід мати на увазі й таку засаду його філософії історії, як положення про тенденції соціальної еволюції. Згідно з історичним баченням українського вченого, для Києво-Галицької доби характерним був період розкладу і ліквідації родоплемінного устрою. “Патріархальна родина, з одного боку, територіально-громадські (сусідські) відносини на місці старого роду, індивідуальність на місці колективу, індивідуальна (чи родинна) власність на місці колективного ужиткування і відповідні тому форми моралі, образи релігійного і поетичного думання – такі, – підкреслює М. Грушевський, – глибокі зміни і переломи переживала суспільність. Процес не закінчився в рамках Києво-Галицької державності, але вона дала йому ясно означені й усвячені релігією і правом функції” [6, с.13]. З наведеної цитати випливає, що соціальною основою “релігійного думання” у цей період є “переможна хода” в суспільній еволюції тенденції диференціації. Відповідно до цього, зникає солідаристська й утверджується індивідуалістична ідеологія. Саме в цьому річищі й відбувається трансформація релігійного мислення. “Процес переходу від родового світогляду, моралі і права, з розкладом підстав родоплемінного побуту, до нової, індивідуалістичної ідеології – в різко індивідуалізованих формах піддаваної християнізації (з її гаслом дбання про своє особисте спасення) – комбінація цих нових ідей та образів

з старими нахилами і традиційною поетикою”, – пише М. Грушевський, – спричинили творення в переходових соціально-економічних формах життя нового релігійного, моралістичного і поетичного синкретизму” [4, с.305-306].

В контексті нашої теми звернемо увагу на те, що однією з провідних ідей українського християнства, згідно з поглядами М. Грушевського, є індивідуалізм, який вважається однією з основ західноєвропейської цивілізації. Мабуть, для дослідника це теж було підставою, аби не вважати наш етнос складовою того надетнічного утворення, частиною якого є й російський етнос і цінності якого, що є “повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої” [2, с. 151], у цій спільноті превалюють.

Вищенаведений витяг з праці вченого проливає світло ще на одну грань народного християнства як синкретичного явища, зумовленого змінами тенденцій соціальної еволюції в житті українського народу. А тому саме тут доречно узагальнити погляди дослідника на українське християнство як форму релігійного синкретизму. Це явище багатогранне. Передусім воно є об’єднанням споріднених елементів магічно-натуралістичної і християнської релігій, а також трансформованих на християнській основі впливів інших релігій. Нова віра постає і як комбінація тих різних релігійних ідей, своєрідність яких зумовлена дією соціальних тенденцій інтеграції і диференціації. Народна релігія є до певної міри і поєднанням релігійного світобачення селянства з релігійним світорозумінням вищих верств. Як уже зазначалось, така духовна ситуація виникла внаслідок переміщення вищих верств суспільності на нижчі сходи соціальної ієрархії. Саме тоді, як зазначає вчений, “між селянство входили й інфільтрувались також елементи дружинні, колишні боярські, і з ними осідали певні образи, певні групи ідей в селянським житті” [4, с. 234].

Та варто зауважити, що коли автор концепції народного християнства веде мову про його синкретичний характер, то він насамперед підкреслює поєднання споріднених елементів передхристиянської релігії української суспільності з християнською релігією. Є очевидним, що, згідно з його теорією, саме ці елементи є системоутворюючими у становленні нової релігії. З огляду на це, у першому наближенні можна визначити, що у творчості М.Грушевського, народне християнство – це релігія українського народу, що стала в переходові часи його історії – XIV–XVII ст. – внаслідок злиття і взаємопроникнення ідей магічно-натуралістичної і християнської релігій. Народне християнство, як нова релігійна система, є, відповідно до концепції М. Грушевського, результатом пристосування українського життя до нових обставин. Користуючись термінологією А. Тойнбі, можна сказати, що нова релігія була “відповіддю” на нові “виклики” життя. На переконання М. Грушевського, культурний перелом XVI–XVII ст. ознаменувався “масовою християнізацією і перебудовою життя на основі нової народної віри” [4, с. 322]. Але це були *переходові* часи і нова віра ніби очікувала чи зробить українство кроки по інституціоналізації такої її основоположної ролі.

Отже, згідно з концепцією М. Грушевського, ідейно-ціннісною основою життя українського етносу у зазначений час виступає *нове, українське, народне, християнство*. Ця духовна підстава не могла бути сумісною з тією системою цінностей, яка утверджувалася на російсько-православному ґрунті, а отже, неможливо в межах такого дискурсу вести мову про цивілізаційну ідентичність українського й російського етносів. Наступний крок у дослідженні порушеної проблеми – розгляд грушевськівської концепції в контексті сучасних історико-соціологічних, історико-філософських та історико-релігієзнавчих досліджень, у яких акцентується увага на цивілізаційних основах розвитку українського етносу.

Джерела та література

1. Грушевський М.С. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство. – К., 1927.– №1.
2. Грушевський М. С. На порозі нової України // Великий українець. – К., 1992.
3. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
4. Грушевський М.С. Історія української літератури.– В 6 т., 9 кн.– К.: 1993.– Т. I.
5. Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т. IV. – Кн.1. – К., 1994.
6. Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т. IV. – Кн.2. – К., 1994.
7. Дергачов В. Геополітика. – К., 2000.
8. Кондратик О. М. Грушевський про сутнісні вияви, час та умови становлення українського християнства // Соціальні студії. – 2000. – № 1.
9. Кондратик Л., Кондратик О. Михайло Грушевський: проблеми суті, функціональності та витоків релігії. – Луцьк, 1998.
10. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. – К., 1996.
11. Павленко Ю. Східнохристиянська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4.
12. Українська церква між Сходом і Заходом. – К., 1996.
13. Черниш О. Транзитні цивілізації // Практична філософія. – 2001. – № 1(2).

Королєв В.И.

П.П.Шмидт: «красный лейтенант» или «социалист вне партий»?

Имя Петра Петровича Шмидта широко известно, ему посвящено немало страниц в исторической литературе. Однако по определению его идейных убеждений исследователи допускают явные разногласия. Настоящая публикация ставит своей целью составить более четкие представления по данному вопросу.

Б.Звонарев отчасти прав, когда утверждал, что Петр Петрович, хотя и называл себя социалистом, не